

ZNAKOVI I RIJEČI

SIGNA ET LITTERAE IV

Mythos – cultus – imagines deorum

Recenzenti

prof. dr. sc. Bruna Kuntić-Makvić
prof. dr. sc. Boris Olujić

Voditelj projekta

prof. dr. sc. Petar Selem

Urednice

prof. dr. sc. Bruna Kuntić-Makvić
dr. sc. Inga Vilogorac Brčić

Likovno oblikovanje

Boris Bui

Računalni slog

Boris Bui

Tiskanje ove knjige financijski je pomoglo Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa RH.

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 848859

ISBN 978-953-175-477-4

ZNAKOVI I RIJEČI
SIGNA ET LITTERAE
vol. IV.

Zbornik projekta »Mythos – cultus – imagines deorum«

DE RITV AD RELIGIONEM
OD OBREDA DO VJERE

 FF press

Zagreb, 2013.

ROBERT MATIJAŠIĆ

Odsjek za povijest

Odjel za humanističke znanosti

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli

I. Matetića Ronjgova 1, 52100 Pula

robert.matijasic@unipu.hr

UDK: 291.213(398) (091)

Izvorni znanstveni rad

KLASIČNI KULTOVI, AUTOHTONA VJEROVANJA I ROMANIZACIJA

Kultovi su bili važan čimbenik romanizacije jer je duhovni život imao posebno mjesto u životu čovjeka staroga vijeka. Osvajanjem Ilirika (Istre, Dalmacije i Panonije) rimski su kultovi zauzeli prvenstveno mjesto u duhovnoj hijerarhiji, ali autohtona vjerovanja nisu posve nestala, barem ne iznenada i uredbom, nego postupnom akulturacijom, asimilacijom starosjedilaca u društveno tkivo Rimskoga Carstva. Rimljani su uveli svoje službene i privatne kultove, na čelu s kapitolijskim trojstvom i carskim kultom, ali su dopuštali štovanje tradicijskih božanstava lokalnog stanovništva na privatnoj razini. Pored toga, u romaniziranije dijelove ilirskih provincija postupno su prodirali istočnjački kultovi, čiji su pronositelji najčešće bili vojnici i trgovci pa ih nalazimo najviše na dunavskom limesu i u obalnim gradovima Dalmacije i Istre.

Gljučne riječi: romanizacija, kultovi, klasični kultovi, istočnjački kultovi, autohtoni kultovi, Dalmacija, Ilirik, Istra, Panonija.

Key words: Romanisation, cults, classical cults, Oriental cults, autochthonous cults, Dalmatia, Illyricum, Histria, Pannonia.

Duhovni život ima posebno i važno mjesto u svakodnevici, pa je i proučavanje antičkog razdoblja nezamislivo bez tog segmenta, rekonstruiranog prema pisanim i materijalnim izvorima (natpisima, tekstovima antičkih autora, skulpturama, ostacima hramskih građevina i kućnih svetišta). Svaki pojedini kult – bilo kojega podrijetla – i svi kultovi zajedno podjednako su važni za razumijevanje povijesnog procesa romanizacije, ključnog u našoj antici za razumijevanje i objašnjenje prijelaza iz autohtone kulture predrimskih starosjedilaca u klasičnu rimsku civilizaciju. O kultovima na prostoru Ilirika, tj. Istre, Dalmacije i Panonije, u kontekstu romanizacije, bogata je bibliografija u kojoj se naročito, brojem i značenjem, ističu radovi Nenada Cambija, Branimira Gabričevića, Vesne Girardi Jurkić, Kornelije A. Giunio, Sineve Kukoč, Brune Kuntić-Makvić, Goranke Lipovac-Vrkljan, Julijana Medinija, Željka Miletića, Borisa Olujića, Duje Rendića-Miočevića, Mirjane Sanader, Petra Selema, Mate Suića i mnogih drugih (Potrebica 2008). U ovome ću se tekstu zadržati mahom na primjerima iz Istre i Dalmacije gdje je proces romanizacije kronološki tekao drukčije nego u Panoniji, no vodeći u istome pravcu.

Općenito, pa tako i za naše krajeve, samo ekonomska, politička, duhovna i kulturna povijest zajedno objašnjavaju kompleksni proces romanizacije, tj. suživot i interakciju doseljenika i autohtonih zajednica na nekom području, jačanje latinskog utjecaja i postupno

napuštanje lokalnih tradicija.¹ Konkretno, kod nas se radi o dva-tri stoljeća tijekom kojih su se najprije vodili ratovi između Rimljana i autohtonih zajednica, zatim su potonje pokorene, osnovane su rimske kolonije, a lokalne su zajednice počele dobivati stupnjevana građanska prava. Romanizacija je upravo njihova preobrazba i preobrazba cijeloga područja u jedinstvenu *koiné* Rimskoga Carstva.

Romanizacija je niz kompleksnih procesa stapanja rimske mediteranske kulture i kultura pokorenog autohtonog življa koji postupno napušta vlastite tradicije u mnogim vidovima svakodnevnog života, odnosno, preuzima rimske običaje svakodnevnog života. Takva je akulturacija – ovisno o okolnostima – imala različite učinke te se mogla manifestirati kao više ili manje postupni tijek, odnosno, više ili manje nagao proces. Rimska država nije dirala suštinu političke organizacije autohtonih zajednica, ali ju je podvrgla strogom i čvrstom nadzoru. *Praepositi* i *principes* autohtonih zajednica, poznati iz epigrafije (Rendić-Miočević 1962), bili su mjesni uglednici, pripadnici mjesnoga plemstva koji su predstavljali poveznicu između lokalne zajednice i rimske političke i upravne strukture.

U procesu romanizacije istočne jadranske obale, među brojnim društvenim i političkim procesima koje historiografija bilježi i prati kroz razne vrste vrela,² odnos klasičnih kultova i autohtonih vjerovanja ima posebno značenje, ne samo zato što duhovni život uvijek ima važno mjesto u proučavanju prošlosti ljudskih zajednica. Dolazak klasičnih kultova (rimskih, odnosno, grčko-rimskih), a potom i istočnjačkih, nije samo “zatiranje” starosjedilačkih kultova i nametanje “novih” vjerovanja, nego i prožimanje dviju, odnosno, triju uljudbi.

Rimljani su u osvojene krajeve donijeli svoj panteon, skup bogova i vjerovanja, kultova i običaja (Medini 1976).³ Međutim, otvorenost rimskog duhovnog života prema drugim vjerovanjima navela je Rimljane da se ne protive zatečenim kultovima starosjedilaca, već su se ta dva svijeta vremenom prožimala toliko da su se na kraju spojila u jednu cjelinu (Medini 1984). Pokoreni narodi morali su priznati “vrhovništvo” rimskih bogova, ali bilo im je dopušteno i dalje vjerovati u svoje bogove. Duhovno jedinstvo nije bilo teško postići, jer su jedni i drugi pripadali istom svijetu indoeuropske politeističke, dijelom antropomorfne religije, u kojem je postojala hijerarhija bogova (Dumézil 1966), a “funkcije” pojedinih božanstava (bog rata, božica ljubavi, bog pastira i lova, bog liječništva, božica plodnosti itd.) bile su slične i usporedive. Zbog toga su se pojedina starosjedilačka božanstva postupno izjednačavala s rimskima te su preuzimala imena potonjih.

Već i stapanje (sinkretizam) grčkih bogova s rimskima (Zeus – Jupiter, Hera – Junona, Artemida – Dijana itd.) pokazuje otvorenost rimske religije i njezinu prilagodljivost u okvirima sličnih sustava. Poganstvo u neku ruku i nije bilo jedinstvena religija, već heterogeni amalgam raznolikih kultova, mitova i filozofskog vjerovanja. Procesu stapanja klasičnih, rimskih, grčkih i mnogih autohtonih kultova (ne samo u nas) pogodovala je činjenica što vjerovanje klasične antike nije imalo izgrađen teološki sustav kao jedinstven i zaokružen filozofski sustav vjere. Nije bilo ni profesionalizma u obnašanju svećeničkih i drugih

¹ Teorijska i praktična pitanja romanizacije u hrvatskoj historiografiji antike nisu privukla osobitu pažnju. S druge strane, brojne rasprave – koje u naslovu i ne spominju romanizaciju – kontekstualno se bave njezinom suštinom.

² Usp. Potrebeca 2008, pregled bibliografije o kultovima u prapovijesti i antici, iako to važno djelo ima širi karakter od onoga što nas u ovom radu zanima.

³ Među brojnim teorijskim djelima o rimskoj religiji usp. svezak II.16.1 i 2 niza *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, Berlin – New York 1978, s brojnim tekstovima o mnogim vidovima problema religije i duhovnosti u rimsko doba.

dužnosti, ni svećeničkog staleža u pravom smislu riječi. Osim toga, intelektualni slojevi rimskoga društva duhovnost su razumijevali i tumačili na jedan način, a priprosti puk na drugi. Poljoprivrednicima, tj. seoskom stanovništvu, vjera je pružala način da se obredima pospješi plodnost i sprječavaju bolesti ljudi, životinja i biljaka, dok je intelektualcima poganstvo bilo, u stvari, panteizam u kojem su raznolika božanstva bila vidovi ili emanacije božanskog Jedinstva, a mitovi i kultovi alegorije i simboli ezoterične istine kojoj *vulgus, plebs*, nije imao pristupa.

Takav paradoksalni politeistički monizam više je bio proizvod filozofije negoli neke teologije, no to nije priječilo da tradicionalna religija istovremeno bude usko povezana i s evokacijama slavne rimske povijesti: bogovi su bili zaslužni za uspon rimske države, za osvajanja i blagostanje (Beard 1994). Kad je počela kriza kasne antike, poganski je puk za teškoće krivio kršćane, jer su bogovi bili ljutiti radi nove vjere koja ne poštuje tradicionalne božanske autoritete, obrede i zavjete.

No, rimsko vjerovanje u mnogobrojne bogove nije se protivilo ideji da se u određenim situacijama moli i žrtvuje nekom određenom božanstvu. Svatko, poput obitelji, roda ili širih zajednica (gradska četvrt, grad, regija), imao je neko određeno božanstvo pod čijom je zaštitom bio. U tom je, dakle, mnogoboštvu bilo i jednobožstvo. Zato je rimska religija i mogla prihvatiti i uključiti misterijske istočnjačke "jednobožačke" kultove: Izidin i Mitrin, kult Velike Majke i druge. Njima nisu hrlile samo osobe istočnjačkog podrijetla, nego oni koji su žudjeli za zajedništvom kolektiviteta s božanskim, koji su željeli sigurnost buduće sreće, sigurnost spasenja u zagrobnom životu. Nepotrebno je dodati da se i kršćanstvo na taj način počelo širiti mediteranskim, tj. rimskim svijetom.

Unošenje klasičnih rimskih kultova na područje hrvatskih zemalja, kao i drugdje u osvojenim područjima, najbolje se prati, naravno, kroz epigrafiju: običaj podizanja zavjetnih simboličnih žrtvenika pojedinim božanstvima, primjerice, *Iovi V(ictori) D(ono) D(ant) / L(ucius) I(ulius) Bes(idianus) et / Servilia Secunda (Ilt, 10, 1, 625)*,⁴ pruža obilje podataka kako o kultovima, tako i o dedikantima. Kroz imenske obrasce i onomastiku općenito saznajemo podatke o njihovom etničkom i socijalnom statusu. Ne čudi, naravno, veliki broj spomenika posvećenih Jupiteru, službenom zaštitniku rimske države. Štujući Jupitera pojedinci su izražavali vjernost državi. Zato je u svakom većem gradu na forumu bilo službeno središte Jupiterova kulta, zajedno s Junoninim i Minervinim (kapitolijska trijada). No, pojedinačni zavjeti polagali su se članovima trojstva pojedinačno, a vrlo rijetko dvjema ili trima božanskim osobama zajedno. Ostaci triju hramova ili hrama s tri cele, koji su središte službenoga gradskog života, sačuvani su na glavnom trgu gdje su i druge javne zgrade uprave i sudstva, pa i tržnica, u Poli (Matijašić 1999), Jaderu, Saloni, Nezakciju i Enoni (Suić 2003,² 229-251).

Drugi pojedinačni hramovi u nas su poznati u vrlo malom broju. Daleko je više epigrafskih spomenika koji dokumentiraju kultove pojedinih drugih službenih božanstava od Venere i Herakla, do Marta i Merkura. Neki kultovi imaju više, drugi manje epigrafskih primjera, a to odražava, uvjetno rečeno, njihovu popularnost. Iako bi pravu statistiku tek trebalo napraviti,⁵ najčešće je zabilježen, svakako, Jupiter koji ima (sa svim pridjevima,

⁴ Temeljita filološka analiza u Križman 2008: 19-23.

⁵ Podatci koje u nastavku iznosimo plod su grube procjene na temelju dostupne bibliografije: oni ne teže potpunosti. Želimo samo naznačiti odnose između pojedinih skupina kultova prema sačuvanim epigrafskim spomenicima.

Optimus, Maximus, Depulsor, Conservator, Victor itd. te i u kombinaciji s Junonom, Minervom, Martom i Genijem) gotovo stotinjak primjera. Od službenih božanstava popularan je bio Liber sa šezdesetak epigrafskih i kiparskih (reljefnih) primjera. Ostali najpopularniji ne prelaze desetak ili dvadesetak potvrda: Merkur, Venera, Fortuna, Herkul (Sanader 1994), a u posljednjoj skupini su najmalobrojniji: Pomona, Armat, Termin i slični. Osim toga, u obzir valja uzeti i primjere grčkih božanstava koja su zadržala izvorno ime, npr. Apolon, Afrodita, Asklepije, no njihov broj nije odviše velik, iako oko velikih gradova na obali nije sveukupno ni zanemariv.

Nije ovdje najprikladnije mjesto za podrobnije razmatranje carskoga kulta (Fishwick 1987, Price 1996, Liebenschuetz 2000), koji je također imao službeni karakter iskazivanja počasti božanskim carskim osobama, a time i vjernost državi u najizravnijem smislu riječi. Nalaz Augusteja u Naroni najljepši je i najočuvaniji primjer takve građevine u kojoj su pronađeni kipovi careva julijevsko-klaudijeve dinastije i Vespazijana (Marin, Vickers 2004). Carski je kult, međutim, posvjedočen i u Jaderu (Giunio 2005), Enoni (Jadrić-Kučan 2012), Saloni (Jeličić-Radonić 2008), Isi (Jadrić-Kučan 2010), Poli (Girardi Jurkić 1998), a prema nekima i u Nezakciju (Rosada 1998) i Oneju (Cambi 1997), no treba ga svakako zamisliti i u drugim urbaniziranim i romaniziranim središtima duž obale.

O važnosti carskoga kulta i među romaniziranim autohtonim stanovništvom svjedoči u Skardoni na ušću Krke sjedište carskoga službenog kulta za Liburne (*ara Aug/usti/ Liburnorum*, *CIL* III 2810), za koji je bio zadužen liburnski vrhovni svećenik, *sacerdos Liburnorum* (*ILJug* 247). Ovaj je potonji, osim duhovnog poglavara Liburna bio i spona autohtone i rimske državne religije.

Božanstva Silvan i Dijana imaju veliki broj potvrda u epigrafskom i ikonografskom repertoaru: Silvan sam, Silvan s Dijanom, Silvan s Dijanom i nimfama, Silvan s nimfama, Dijana sama, Dijana s nimfama.⁶ Ti kultovi zajedno imaju više od stotinjak epigrafskih i likovnih potvrda, što ih svrstava uz bok čak i Jupiteru, glavnome rimskom božanstvu. No, dok epigrafija daje njihova klasična imena, likovni su prikazi rađeni u tipičnoj maniri autohtone umjetnosti. Tipični su za Delmate kod kojih se Silvan najčešće prikazuje u grčkoj inačici, kao ljudski lik s bradom, rogovima i kozjim nogama (polučovjek, polujarac), s tipično grčkom (Panovom) sviralom u ruci. Silvanov “pastirski” karakter (iako on ima i kućnu – *domesticus* i ratarsku – *messor* i šumsku komponentu – *silvester*) mogao bi se protumačiti kao odraz važnosti stočarstva kod Delmata i drugih starosjedilačkih naroda u unutrašnjosti priobalja i u Dinaridima. No, mnogi vidljivi elementi sinkretizma, prožimanja rimske i autohtone kulture, protežu se kroz cijelo 1, a dijelom i 2. stoljeće.

Jednako je zanimljiva i pojava izvornih imena autohtonih božanstava na rimskodobnim natpisima, iako takvih primjera nema mnogo. Rimska je uljudba donijela pismo, a starosjedoci su počeli bilježiti imena svojih tradicijskih božanstava: *Sentona, Ica, Melosocus, Sedatus* i druga. Najveći je broj takvih imena iz Liburnije (Girardi Jurkić 2005: 121-137; Šašel-Kos 1999: 63-80)⁷ te bi se moglo zaključiti da su Liburni bili najviše romanizirani, ali istovremeno i tradicijski vezani za svoj panteon. Ako su i drugi narodi u provinciji bili

⁶ Najviše se tim pitanjima bavio Duje Rendić-Miočević, usp. izbor njegovih najvažnijih tekstova u Rendić-Miočević 1989. Brojne je tekstove na tu temu napisao i Ante Rendić-Miočević, usp. popis bibliografskih jedinica u Potrebica 2008: 191-193.

⁷ Valja spomenuti imena dvaju božanstava posvjedočenih u Topuskom (u unutrašnjosti provincije Dalmacije, iako blizu granice s Panonijom), Vidas i Tana (Kuntić-Makvić 2005), koji vjerojatno odgovaraju Silvanu i Dijani.

vezani za stare tradicije, nisu bili toliko romanizirani da to zabilježe na rimski način, a ako su bili romanizirani, možda su izgubili dio svoje tradicije.

O karakteru autohtonih božanstava (prevladavaju ženska) ne znamo ništa konkretno. Međutim, u tri su primjera imena takvih božanstava uklesana zajedno s rimskom inačicom autohtonog imena pa tako imamo:

Venus Anzotica (Nin, *AE* 1938, 31; 1940, 6)

Iria Venus (Karlovići, sjeveroistočna Istra, *Ilt.* 10, 3, 197)

Bindus Neptunus (Privilica kraj Bihaća, *CIL* III 14323-14328).

Objašnjenje je jednostavno: kod Liburna je postojala božica *Anzotica* koja je odgovarala rimskoj Veneri (odnosno, grčkoj Afroditi), a u sjeveroistočnoj Istriji prema sadržaju kulta odgovarala joj je *Iria*. Oko današnjeg Bihaća bio je vrlo popularan kult autohtonog boga Binda, božanstva vode i izvora, koji je u rimskoj interpretaciji odgovarao Neptunu (Kukoč 2005).

Samo tri takva primjera, uz stotinjak spomenika Silvanu i njegovoj kulturnoj zajednici (Matijašić, Tassaux 2000), gdje je *interpretatio Romana* već bila posve provedena, tj. izgubio se svaki trag starom imenu, svjedoči da je prijelazno razdoblje trajalo vrlo kratko. Uz ostalo, svi primjeri spomenika Bindu Neptunu, a sačuvano ih je desetak, potječu s istoga mjesta i pripadaju flavijejskom razdoblju (Imamović 1977: 95-102 i 338-344; Kukoč 2005). Na nekoliko su dedikanti i *praepositi* (*CIL* III 14325; 14328), a dva su dedikanta *praepositi et principes Iapodum* (*CIL* III 14324; 14326).⁸

Tijekom 2. stoljeća u duhovnom životu naših provincija prati se nastavak simbioze rimskih i autohtonih kultova iz 1. stoljeća, ali sve se češće pojavljuju i istočnjački kultovi. Najprije sporadično, a zatim intenzivnije, uvode se kultovi koje su rimski vojnici donijeli s Istoka. Egipatski bogovi, dijelom prilagođeni kroz grčku duhovnu praksu, naročito Izida i Serapis, postupno nalaze mjesto u provincijskom panteonu (Budischovsky 1977, Selem 1980; 1997). Iz Male Azije dolazi kult Jupitera Dolihenskog, sinkretizam glavnoga rimskog božanstva s anatolijskim/sirijskim glavnim božanstvom iz grada Dolihe (Olujić 2005), zatim frigijski Sabazije⁹ i Atis s Kibelom (Vermaseren 1983-1985; 1977-1989).

Dvije su osnovne društvene skupine koje šire takve kultove: vojnici i državni službenici (najčešće carinski službenici i njihovi pomoćnici). Oni su se zbog službe često selili s kraja na kraj Carstva, a čestim premještanjem legija, pomoćnih postrojbi i državnih službenika u 1. i 2. stoljeću do nas dolaze i takvi vanjski utjecaji. Osim njih, prenose ih i trgovci među kojima je bilo mnogo Istočnjaka. Dva su glavna trgovačka pravca kojima su se oni kretali: duž istočne jadranske obale te Podunavljem i Posavinom, poglavito s istoka prema Akvileji koja je bila trgovačko i prometno središte, poveznica jadranskog, sjevernoitalskog, istočnoalpskog i panonskog prostora. U zaleđe dalmatinske obale takvi utjecaji dolaze izravno, jer su brodovi s Istoka, prije nego bi stigli u Akvileju, pristajali u Epidauru, Naroni, Saloni i Jaderu, a ne treba zaboraviti ni da je na obali bilo i drugih lučkih gradova koji imaju municipalni ili kakav sličan status (npr. Onej, Skardona, Senija...).

⁸ Novo čitanje triju od desetak natpisa u Perinić Muratović 2005: autorica smatra da je kult autohton, ali slijedom pretpostavke da se dužnost prepozita (*praepositus*) odnosi na vojnu hijerarhiju iznosi tezu da je postao neslužbenim kultom rimske vojske na tom području.

⁹ Sabazije ima i tračke primjese, u grčkoj je mitologiji izjednačen s Dionizom, a u rimskoj interpretaciji s Jupiterom, usp. Vermaseren, Lane 1983-1985. Usp. i Džin 2005.

Vrlo upečatljiv trag ostavio je kult boga Mitre (Vermaseren 1956-1960) i po tomu se Dalmacija i Panonija ne razlikuju od drugih europskih provincija (Selem 1986; Miletić 1996). Mitra je iransko božanstvo svjetla čiji je kult misterijski: vjernici se u njega uvode posebnim ritualima. Kult se odvijao oko Mitrine slike, reljefa na kojem je prikazan kako ubija bika, što je bio simbol Mitrine pobjede nad zlom, obično u kakvoj prirodnoj pećini ili u građevini koja ju je imitirala. U većoj su ili manjoj mjeri sačuvani mitreji ili mitrijačke kultne slike u selu Močići kraj Čilipa u zaleđu Cavtata (Rendić-Miočević 1953), kraj Otočca u Gackom Polju (Medini 1975), u Konjicu, Solinu, Puli i Vidu kod Metkovića. Mitrijački kult posvjedočen je i epigrafičkim spomenicima, posvetama uklesanim u simboličke oltare. Takvi su primjeri pronađeni u Senju (*CIL* III 13283, *AE* 1940, 101), gdje je na Vratniku bila carinska postaja (*portorium*), te u obalnim kolonijama, u naročito velikom broju u Saloni. U Petoviju, gdje su bili uredi iliričkog portorija, pronađeni su ostaci nekoliko mitreja (Selem 2005, 2008) koji pokazuju da je kult uveden sredinom 2. stoljeća, a vjernici su opet bili dužnosnici carinske službe (*CIL* III 4418). Mitrijačka religija imala je i ktoničnu i spasiteljsku dimenziju te određene, ali vrlo daleke, sličnosti s kršćanstvom koje se u prvim tragovima također pojavljuje u 1. i 2. stoljeću.

Prve vijesti koje povezuju naše krajeve s kršćanstvom datiraju iz apostolskih vremena: Ilirik spominje sv. Pavao (Poslanica Rimljanima, XV, 18-19), iako u naše krajeve nije doputovao. Tradicija da je na putu u Rim doživio brodolom na Mljetu (*Melite*) jednako je vjerojatna kao i da se radi o Malti (*Melita*).¹⁰ No, Pavlov učenik Timotej, sudeći po poslanici koja mu je upućena (Druga poslanica Timoteju, IV, 11) jest bio u Dalmaciji. Salona je bila velika luka i važno trgovačko i prometno središte te je vjerojatno kakav kršćanin povremeno potajice širio novu vjeru, ali tragovi nisu sačuvani. Kršćanstvo je pažljivo prikrivalo svoju prozelitsku djelatnost pa prije 3. stoljeća i prvih progona nema sigurnih povijesnih podataka o kršćanima na našem području.¹¹

Kako su autohtoni kultovi starosjedilačkih zajednica u Iliriku postupno nestali pred klasičnom poganskom religijom Grka i Rimljana, tako je i vjerovanje u bogove ovih potonjih u 4. stoljeću ustuknulo pred sve jačim kršćanstvom. Kršćanska se religija ubrzo izborila za ravnopravni status, a potom i službeni. U cijelom je Rimskom Carstvu, pa i kod nas, kršćanstvo prihvaćeno kao novi religijski svjetonazor, te je vrlo brzo nadvladalo mnogobožacko poganstvo. U ovom smo se tekstu usredotočili na to kako su Rimljani i svoju religiju koristili za postupnu asimilaciju pokorenih naroda, no i analogna tema, kako je kršćanska vjera poslužila akulturaciji novih barbara tzv. “Seobe naroda” u kasnoj antici i ranom srednjem vijeku, zaslužila bi pozornost.

Kratice

AE *L'année épigraphique: revue des publications épigraphiques relatives à l'antiquité romaine* (fondée en 1888. par René Cagnat ; Mireille Corbier directeur , Presses Universitaires de France, Paris, 1889-

¹⁰ Unatoč tomu, Mljet se popularno prikazuje kao siguran otok brodoloma sv. Pavla: usp. Ničetić 2005: 357-429.

¹¹ Usp. tekst akademika F. Šanjeka, “Kršćanstvo u Dalmaciji i Panoniji prije dolaska Hrvata”, u Šanjek 2003: 35-38.

- CIL* *Corpus inscriptionum Latinarum*, ed. Theodor Mommsen et al., Accademia Borussica, Berolini, 1865-
- IIt* *Inscriptiones Italiae, Libreria dello Stato*, Roma, 1931-
- ILJug* "Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt", *Situla*, 5 (1963); "Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt", *Situla*, 19 (1978); "Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt", *Situla*, 25 (1986).

Literatura

- Beard 1994 M. Beard: "Religion" u *Cambridge Ancient History*, IX, *The last age of the Roman Republic 146-43 BC*, Cambridge University Press, Cambridge, 21994: 729-768.
- Budischovsky 1977 M-C. Budischovsky: *La diffusion des cultes isiaques autour de la mer Adriatique. I. Inscriptions et monuments*, Brill, Leiden 1977.
- Cambi 1997 N. Cambi: "Svetište (*Augusteum*) u Oneu (*Oneum*)?", *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 35 (22) (1997): 71-82.
- Dumézil 1966 G. Dumézil: *La religion romaine archaïque, suivi d'un appendice sur la religion des Étrusques*, Pavot, Paris 1966.
- Džin 2005 K. Džin: "The cult of Sabazius in Pula"; *Histria Antiqua*, 13 (2005): 345-350.
- Fishwick 1987 D. Fishwick: *The Imperial Cult in the Latin West. Studies in the Rule Cult of the Western Provinces of the Roman Empire*, Brill, Leiden, 1987.
- Girardi Jurkić 1998 V. Girardi Jurkić: "Dva centra carskog kulta rimske Istre", *Histria Antiqua*, 4 (1998): 23-26.
- Girardi Jurkić 2005 V. Girardi Jurkić, *Duhovna kultura antičke Istre*, knjiga I, *Kultovi u procesu romanizacije antičke Istre*, Školska knjiga, Zagreb, 2005.
- Giunio 2005 K. A. Giunio: "Carski kult u Zadru"; *Histria Antiqua*, 13 (2005): 167-178.
- Imamović 1977 E. Imamović: *Antički kultni i votivni spomenici na području BiH*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1977.
- Jadrić-Kučan 2010 I. Jadrić-Kučan: "Štovanje carskog kulta u Isi", u *Arheološka istraživanja na srednjem Jadranu, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 26 (2010): 83-94.
- Jadrić-Kučan 2012 I. Jadrić-Kučan: "Pokrajinski carski kult u rimskoj provinciji Dalmaciji" *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, 105 (2012): 41-66.
- Jeličić-Radonić 2008 J. Jeličić-Radonić: "Tragovi carskog kulta u Saloni", *Znakovi i riječi*, 2, zbornik projekta "Mythos – cultus – imagines deorum", Zagreb, 2008: 83-104.
- Križman 2008 M. Križman: "Povijesni javni natpisi na području Žminja? Žminjska epigrafika: 2 rimskodobna natpisa s područja južne Žminjštine", u *Libri Žminjski*, sv. 2. Katedra Čakavskog sabora, Žminj, 2008: 13-24.
- Kukoč 2005 S. Kukoč: "Štovanje Binda Neptuna"; *Histria Antiqua*, 13 (2005): 125-134.
- Kuntić-Makvić 2005 B. Kuntić-Makvić: "Borvo et Damona – Vidasus et Thana: les possibilités de l'analyse comparative", *Illyrica antiqua, Ob honorem Duje Rendić-*

- Miočević, Odsjek za arheologiju, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu, Arheološki muzej u Zagrebu, FF-press, Zagreb: 2005, 329-351.
- Liebenschuetz 2000 J. H. W. G. Liebenschuetz, "Religion" u *Cambridge Ancient History*, XI, *The High Empire AD 70-192*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000²: 984-1008.
- Marin, Vickers 2004 E. Marin, M. Vickers: *The rise and fall of an imperial shrine. Roman sculpture from the Augusteum at Narona*, Arheološki muzej, Split, 2004.
- Matijašić 1998 R. Matijašić: *Gospodarstvo antičke Istre, arheološki ostaci kao izvori za poznavanje društveno-gospodarskih odnosa u Istri u antici (I. st. pr. Kr – III. st. posl. Kr.)*, ZN "Žakan Juri", Pula, 1998.
- Matijašić 1999 R. Matijašić: "Neka topografska pitanja pulskog Forumu", *Histria Antiqua*, 5 (1999): 21-28.
- Matijašić, Tassaux 2000 R. Matijašić, F: Tassaux: "Liber et Silvanus" u *Les cultes polythéistes dans l'Adriatique romaine*, Ausonius, Bordeaux, 2000: 64-117.
- Medini 1975 J. Medini: "Neki aspekti razvoja antičkih religija na području Japoda" u *Arheološka problematika Like, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 1, Split, 1975: 85-95.
- Medini 1976 J. Medini: "Rimska i orijentalne religije na istočnoj obali Jadrana", *Materijali*, 12 (1976): 185-207.
- Medini 1984 J. Medini: "Autohtoni kultovi u razvoju antičkih religija u rimskoj provinciji Dalmaciji", *Dometi*, 5 (1984): 7-29.
- Miletić 1996 Ž. Miletić, *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Zadar, 1996.
- Ničetić 2005 A. Ničetić: *Nove spoznaje o postanku Dubrovnika, o njegovu brodarstvu i plovidbi svetoga Pavla*, Sveučilište u Dubrovniku, Dubrovnik, 2005.
- Olujić 2005 B. Olujić: "'Bogovi su na nebu, sa svijetom sve je u redu.' O nekim aspektima kulta Jupitera Dolihenskog", *Histria Antiqua*, 13 (2005): 119-124.
- Perinić Muratović 2005 Lj. Perinić Muratović: "Kult Binda Neptuna u vojsci?", *Histria Antiqua*, 13 (2005): 135-142.
- Potrebica 2008 H. Potrebica: "*Signa et litterae* – pregled radova o kulturnim i religijskim fenomenima u prapovijesti i antici na hrvatskome povijesnom prostoru (1946-2006)", *Znakovi i riječi*, 2, zbornik projekta "Mythos – cultus – imagines deorum", Zagreb, 2008: 113-220.
- Price 1996 S. R. F. Price: "The place of religion: Rome in the Early EMpire" u *Cambridge Ancient History*, X, *The Augustan Empire 43 BC*, Cambridge University Press, Cambridge, ²1996: 812-847.
- Rendić-Miočević 1953 D. Rendić-Miočević: "Da li je speleum u Močićima služio samo Mitrijačkom kultu?", *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, 8 (1953): 271-276.
- Rendić-Miočević 1962 D. Rendić-Miočević: "'Princeps municipi Riditarum'. Uz novi epigrafski nalaz u Danilu Gornjem (Rider)", *Arheološki radovi i rasprave JAZU*, 2 (1962): 315-334 (isto u: Rendić-Miočević 1989: 853-869)
- Rendić-Miočević 1989 D. Rendić-Miočević: *Iliri i antički svijet. Ilirološke studije. Povijest – arheologija – umjetnost – numizmatika – onomastika*, Književni krug, Split, 1989.
- Rosada 1998 G. Rosada: "Lares e culto dell'imperatore presso il Foro di Nesazio?", *Histria Antiqua*, 4 (1998): 127-137.
- Sanader 1994 M. Sanader: "O kultu Herkula u Hrvatskoj", *Opuscula archaeologica*, 18 (1994): 87-114.

- Selem 1980 P. Selem: *Les religions orientales dans la Pannonie Romaine, Partie en Yougoslavie, EPRO*, sv. 85, Leiden, 1980.
- Selem 1986 P. Selem: "Mitraizam Dalmacije i Panonije u svjetlu novih istraživanja", *Historijski zbornik*, 29 (1) (1986): 173-204.
- Selem 1997 P. Selem: *Izidin trag*, Književni krug, Split, 1997.
- Selem 2005 P. Selem: "Integrativni čimbenici u mitrijačkoj religiji", *Radovi zavoda za hrvatsku povijest*, 37 (2005): 17-21.
- Selem 2008 P. Selem: "Mitraizam – religija jedinstva" u P. Selem: *Lica bogova*, Matrica hrvatska, Zagreb, 2008: 393-422.
- Suić 2003 M. Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Golden marketing, Zagreb, 2003.
- Šanjek 2003 F. Šanjek, *Povijest Hrvata. Prva knjiga. Srednji vijek*, Školska knjiga, Zagreb, 2003.
- Šašel-Kos 1999 M. Šašel-Kos: *Pre-roman divinities of the eastern Alps and Adriatic, Situla*, 38, Ljubljana, 1999.
- Vermaseren 1956-1960 M. J. Vermaseren: *Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae*, Nijhoff, The Hague, 1956-1961.
- Vermaseren 1977-1989 M. J. Vermaseren: *Corpus cultus Cybelae Attidisque*, Brill, Leiden, 1977-1989.
- Vermaseren, Lane 1983-1985 M. J. Vermaseren, E. Lane: *Corpus cultus Iovis Sabazii*, Brill, Leiden, 1983-1998.

Classical Cults, Autochthonous Beliefs and Romanization

Summary

All Roman cults – those classical imported from Italy or Greece, autochthonous or Oriental – are equally important for understanding the process of Romanization, a key process in antiquity of many regions, and also of Illyricum. There is a rich bibliography which gets bigger every day, but its importance resides also in the fact that only economic, political, spiritual and cultural history as a whole can explain the complex process of Romanization, i. e. the interaction between immigrant Romans and autochthonous communities, the strengthening of the Roman influence and the gradual abandonment of local traditions. Romanization is a sequence of complex processes whose essence is the amalgamation of the Roman Mediterranean culture and the traditions of conquered autochthonous people during which the latter gradually neglected and abandoned their traditional way of life, while assuming Roman customs in everyday life. Such acculturation had various consequences – depending on specific conditions – and could have been slower or faster. The Romans did not alter the essence of the natives' political institutions, but put under strict control.

The relationship between classical and autochthonous cults had a special place in the Romanization of the eastern Adriatic coast: the implantation of Graeco-Roman and later Oriental cults did not mean the eradication of local cults, but an interaction of two or three cultures. In the text we briefly and summarily discuss various cases of acculturation and interference, during which the same cults changed names of deities, because the local tradition maintained beliefs similar to Roman classical ideas of gods (god of war, goddess of love and beauty, god of shepherds and goddess of hunting, goddess of fertility and god of water). The integration of Greek and Roman gods already shows the open nature of Roman religion and its flexibility within a similar framework. The syncretism itself was possible also because there was no theology as a defined philosophical system, there were practically no professional priests

and the religion of the learned was separated from the religion of the ordinary people.

The autochthonous cults in Illyricum gradually disappear, or better, they drown into the Roman religion: epigraphical texts and sculptures show that the process was rather quick and it was probably over the whole area within the 1st century AD. The appearance of Oriental cults is a parallel process, but this was not a direct result of the former process. All Oriental cults which have spread throughout the Empire, are present in the provinces between the Danube and the Adriatic, so that from the standpoint of cultural and religious history the area was completely Romanized by the 2nd and 3rd century AD.

SADRŽAJ

<i>Petar Selem</i> , Proslov	5
<i>Bruna Kuntić-Makvić</i> , Urednički predgovor	7
<i>Klara Buršić Matijašić</i> , Religija – religijski običaji u prapovijesti Istre . . .	11
<i>Jasmina Osterman</i> , Utjecaj pojave pisma na razvoj religijskih sustava ranih civilizacija	39
<i>Robert Matijašić</i> , Klasični kultovi, autohtona vjerovanja i romanizacija . .	61
<u>Ivan Knezović</u> , Topografija kultova u rimskome gradu – primjer Andautonije	71
<i>Inga Vilogorac Brčić</i> , Salonitanski sljedbenici Velike Majke	93
<i>Petar Selem</i> , Jupiter – Amon na sjevernom Jadranu	119
<i>Nenad Cambi</i> , Bilješke o tetrarhijskoj religijskoj politici.	133
<i>Hrvoje Gračanin</i> , Crkveni ustroj u kasnoantičkoj Panoniji.	155
<i>Vesna Lalošević</i> , Progonitelji kršćana u predaji Salonitansko-splitske crkve	171

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za povijest
FF-press

Za nakladnika
prof. dr. sc. Damir Boras

Tisak
Tiskara Rotim i Market, Lukavec

Naklada
300 primjeraka